

Criminal Liability of Fortune Teller and Spellcasters in Jurisprudence and Iranian Criminal Law

Mehri Toutouchian¹, Ramin Faghani*²

1. PhD in Fiqh and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law, Payame Noor University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author)

ARTICLE INFORMATION

Type of Article:

Original Research

Pages: 133-142

Corresponding Author's Info

ORCID: 0000-0002-3522-6750

TELL: +989111838295

Email: ramin.faghani@pnu.ac.ir

Article history:

Received: 17 Dec 2023

Revised: 04 Mar 2024

Accepted: 17 Apr 2024

Published online: 22 Jun 2024

Keywords:

*Criminal Responsibility,
Fortune Teller, Spellcasters,
Fraud, Imprisonment.*

ABSTRACT

Fortune telling and Spellcasting is one of the social problems in the society, which social and economic effects has destructive. The most important thing is that the promotion of poetry and prayer writing is contrary to rationality and development. For this reason, it is important and necessary to examine the approach of jurisprudence and criminal law in this regard. Based on this, to examine the criminal responsibility of Fortune teller and Spellcasters in Iranian jurisprudence and criminal law is the purpose of this article. This article is descriptive and analytical and has investigated the mentioned subject the library method using. The findings indicate that fortune teller and prayer writing are responsible and punishable according to Iranian laws, but from the point of view of jurisprudence, fortune teller and prayer writing are not permissible if they are accompanied by receiving money and there is news of predicting the future, but no criminal responsibility has been determined for that. Of course, in the current criminal system, there is no specific criminal title for gambling, sorcery and magic, but it is possible to prosecute and punish such acts in the form of other crimes such as fraud and fraud. In fact, one of the most appropriate titles cited, which is criminalized in Article 1 of the Law on the Intensification of Punishment for the perpetrators of bribery and fraud is fraud and from one to 10 years of imprisonment has been determined for it in addition to forfeiture of property. Of course, it should be noted that it is possible to refer to this law if the person of Fortune teller tries to obtain money by creating hope for illusory affairs.

This is an open access article under the CC BY license.

© 2024 The Authors.

How to Cite This Article: Toutouchian, M & Faghani, R (2024). "Criminal Liability of Fortune Teller and Spellcasters in Jurisprudence and Iranian Criminal Law". *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 4(2): 133-142.

انجمن علمی فقه‌پژای تطبیقی ایران

فصلنامه فقه‌پژای تطبیقی

www.jccj.ir

فصلنامه فقه‌پژای تطبیقی

دوره چهارم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۳

مسئولیت کیفری رمال و دانونیس در فقه و حقوق کیفری ایران

مهری توتونچیان^۱، رامین فغانی^{۲*}

۱. دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)

چکیده

رمالی و دانونیسی یکی از معضلات اجتماعی و مبتلابه در جامعه است که آثار اجتماعی و اقتصادی مخربی به دنبال دارد. به همین دلیل بررسی رویکرد فقه و حقوق کیفری در این خصوص مهم و ضروری است. بر همین اساس هدف مقاله حاضر بررسی مسئولیت کیفری رمال و دانونیس در فقه و حقوق کیفری ایران است. این مقاله توصیفی - تحلیلی است و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی موضوع مورد اشاره پرداخته است. یافته‌ها بر این امر دلالت دارد که رمال و دانونیس از نظر قوانین ایران دارای مسئولیت هستند و مجازات کیفری دارند، ولی از نظر فقهی، رمالی و دانونیسی چنانچه با دریافت وجه همراه بوده و خبر از پیشگویی از آینده باشد، جایز نیست، اما برای آن مسئولیت کیفری تعیین نشده است، البته در نظام کیفری فعلی نیز، عنوان مجرمانه خاصی برای رمالی، سحر و جادو پیش‌بینی نشده است، اما در قالب دیگر جرایم نظیر کلاشی و کلاهبرداری می‌توان چنین اعمالی را مورد تعقیب و مجازات قرار داد. یکی از مناسب‌ترین عناوین مجرمانه برای مورد استناد برای مسئولیت کیفری رمال و دانونیس، کلاهبرداری است که در ماده ۱ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشا، اختلاس و کلاهبرداری جرم‌انگاری شده و از ۱ تا ۱۰ سال حبس علاوه بر رد مال برای آن تعیین شده است، البته باید توجه داشت استناد به این قانون در صورتی امکان پذیر است که شخص رمال با ایجاد امیدواری نسبت به امور واهی مبادرت به اخذ مال کند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۱۳۳-۱۴۲

اطلاعات نویسنده مسؤول

کد ارکید: ۶۷۵۰-۳۵۲۲-۰۰۰۲-۰۰۰۰

تلفن: ۹۸۹۱۱۱۸۳۸۲۹۵+

ایمیل: ramini.faghani@pnu.ac.ir

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۷

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

واژگان کلیدی:

مسئولیت کیفری، رمال، دانونیس، کلاهبرداری، حبس.

خوانندگان این مجله، اجازه توزیع، ترکیب مجدد، تغییر جزئی و کار روی حاضر به صورت غیرتجاری را دارند.

© تمامی حقوق انتشار این مقاله، متعلق به نویسنده می‌باشد.

مقدمه

بررسی شده و در ادامه از مسؤولیت کیفری رمال و دعانویس در حقوق کیفری بحث شده است.

۱- مسؤولیت کیفری رمال و دعانویس در فقه

مسؤولیت در معنی عام آن از نظر قانون شامل مسؤولیت مدنی و کیفری است و مسؤولیت کیفری ناشی از جرم و یکی از بنیادهای حقوقی است که بدون اثبات آن، احقاق حق مفهوم عینی خود را از دست داده و صرفاً جنبه ذهنی خواهد داشت، زیرا در جریان رسیدگی به هر پدیده جزایی یگانه عاملی که حق را از قوه به فعل درآورده، به آن عینیت می‌بخشد و به‌طور ملموس در اختیار صاحب حق قرار می‌دهد، اثبات مسؤولیت کیفری است. «مسؤولیت کیفری عبارت است از الزام مجرم به تحمل مجازات جرم ارتكابی، در واقع رفتار خلاف قانون متخلف عنوان جرم را داراست و نوع مسؤولیت او وصف کیفری پیدا کرده است» (آقایی‌نیا، ۱۳۹۱: ۶۵). «گفتنی است مسؤولیت کیفری از قابلیت یا اهلیت شخص برای تحمل تبعات رفتار مجرمانه حکایت می‌کند» (شمس نائری و عبدالله‌یار، ۱۳۹۰: ۵۶). «در حال حاضر یکی از اصول اساسی حقوق کیفری این است که به صرف ارتكاب جرم نمی‌توان بار مسؤولیت را بر دوش فرد گذاشت، یعنی در وهله اول باید مسؤولیت کیفری فرد را احراز نمود و سپس او را مؤاخذه کرد، به‌علاوه قابلیت انتساب جرم واقع شده به او ضروری است» (حبیب‌زاده، ۱۳۹۱: ۷۶). در این قسمت به بررسی مسؤولیت کیفری رمال در فقه پرداخته می‌شود.

۱-۱- مسؤولیت کیفری رمال در فقه

رمل یکی دیگر از شاخه‌های علوم غریبه می‌باشد. در کشف اصطلاحات الفنون آمده واژه «رمل» در لغت به معنای «ریگ و شن» است؛ با کسی که با رنگ فالگیری می‌کند، «رمل» می‌گویند (تهانوی، ۱۹۹۶: ۵۰). برخی بر این باورند که رمل عبارت است از «معرفت طرق استدلال بر وقایع خیر و شر از طریق اشکال مخصوصه و کیفیت استخراج و دلالات آن» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۱: ۵۳۷). دیدگاه فقها در خصوص رمالی واحد نیست و در این خصوص اختلاف نظر وجود دارد. صاحب جواهر می‌گوید «حکم رمل و علمی که از اسرار و غیب پرده برمی‌دارد، حرمت و اصل عدم جوار است، یعنی اعتقاد به مطابقت

رمالی و دعانویسی یک معضل اجتماعی است که افراد و خانواده‌های زیادی قربانی پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن می‌شوند. نوشتن نسخه‌های خوشبختی، فروش مهره و روغن مار، بخت‌گشایی با نعل اسب، پیداکردن دزد با آینه‌بینی و یافتن کار پردرآمد برای مشتریان و حتی درمان برخی بیماری‌های صعب‌العلاج، از جمله شیوه‌های رمالان است که با فریب افراد ساده‌دل و در عین درمانده، گاه بازار پررونقی را نیز برای خود ایجاد می‌کنند. برخی از رمالان و فالگیران، حتی دارای دفتر و تشکیلات و منشی هستند و مبالغ گزافی را از مردم می‌گیرند تا مشکلات آنان را رفع کرده یا آینده آن‌ها را پیش‌بینی کنند. رمالی و دعانویسی با بروز پاره‌ای گرایش‌ها و رفتارهای انحرافی و خرافی به‌ویژه در حوزه رفتارها و اعتقادات اجتماعی و دینی موجب بروز آسیب‌هایی بر پیکر دین و باورهای اعتقادی سالم و متعادل می‌شود. افزون بر این، رویه خرافه‌گرایی مغایر با ویژگی‌های مورد نیاز برای توسعه کشور و ترقی و تحولات مثبت اقتصادی و اجتماعی می‌باشد. آنچه بررسی مسؤولیت کیفری رمال و دعانویس در فقه و حقوق کیفری ایران را ضروری ساخته است، آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی این پدیده است. در واقع، رمالی و دعانویسی یک معضل اجتماعی است که افراد و خانواده‌های زیادی قربانی پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن می‌شوند. در مجموع، ضرورت تحقیق را می‌توان ناشی از دو دلیل دانست: ۱- نبودن تعریف جامع کامل و واضحی از عمل مجرمانه فالگیران و رمالان؛ ۲- آثار و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی رمالی و وقوع برخی جرایم متعدد دیگر مانند سوءاستفاده جنسی، کلاهبرداری و سرقت ن توسط رمالان. براساس آنچه گفته شد، سؤال مقاله بدین شکل قابل طرح است که رویکرد فقه و حقوق کیفری ایران نسبت به مسؤولیت کیفری رمال و دعانویس چگونه است؟ فرضیه مقاله عبارت است از این که «در فقه، رمالی با هدف دریافت پول و به‌صورت پیشگویی قطعی از آینده جایز نیست و در حقوق کیفری پیشگویی از آینده با هدف دریافت پول، در قالب جرم کلاهبرداری قابل مجازات است.» به‌منظور بررسی سؤال مورد اشاره ابتدا مسؤولیت کیفری رمال و دعانویس در فقه

صورت قطعی و مواردی چون درمان بیماران در قبال اخذ وجه باشد، غیرجایز است، اما برای رمال مسئولیت کیفری قائل نشده‌اند و فقه در این خصوص ساکن است.

۱-۲- مسئولیت کیفری دعانویس در فقه

دعا یکی از عوامل مؤثر در جلوگیری از نزول بلاها و وسیله‌ای برای نزدیک شدن به خداوند متعال و رفع و حل مشکلات است؛ آثار دعا در زندگی انسان بسیار است و به وسیله دعا، انسان اعتماد به نفس بیشتری در زندگی پیدا کرده و از یأس و ناامیدی‌های می‌یابد. دعا یکی از عوامل مؤثر معنوی است. همچنین دعا مورد قبول و پذیرش ادیان الهی است. خداوند در آیه ۱۸۶ سوره بقره می‌فرماید: «وَ إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ؛ و چون بندگانم درباره من از تو پرسش کنند، بگو من نزدیکم و چون بخوانند دعا را دعاکننده را اجابت می‌کنم.» منظور از این آیه، این است که خداوند به ما انسان‌ها از آنچه که تصور می‌کنیم نزدیک‌تر است و با دعا کردن از خداوند متعال درخواست کمک می‌طلبیم. امام باقر (ع) می‌فرماید: «الدعا یرد القضا ولو أبرم إیراماً؛ دعا آنچنان است که مقدرات حتمی الهی را دگرگون می‌کند» (کلینی، ۱۴۰۳: ۴۶۷). باز به وسیله‌ای دعا، صدقه و نماز قضا و قدر الهی به وقوع نخواهد پیوست و دعاها به درگاه خدا در صورت مصلحت مستجاب خواهد شد.

دعا کردن صرفاً فقط یک مسأله اخلاقی نیست، بلکه دارای فوائد مختلفی است، از جمله فواید دعا کردن بر روی شخصیت افراد تقویت قدرت اراده انسان‌ها است. دعا می‌تواند کمک کند تا اثرات مثبت و فواید روانی و جسمی زیادی را از دعا دریافت نمایند (خسروی، ۱۳۹۵: ۸۹). مفهوم مورد اشاره از دعا با دعانویسی متفاوت است. در تعالیم اسلامی، دعا راه و وسیله گفتگو و ارتباط بنده مؤمن با خداست و در آن، ویژگی تصرف یا تسخیر و تحت تأثیر قراردادن قوای ماورالطبیعی در جهت حصول منافع به اراده انسان در مد نظر نیست، بلکه درحقیقت، استغاثه و تضرع بنده در برابر پروردگار مورد توجه است، اما دعانویسان، غالباً افرادی از طبقه متوسط هستند که تحصیلات یا اطلاعات ناقصی در علوم دینی داشته و معمولاً از علمای برجسته دین نیستند. آن‌ها با آگاهی نسبی از متون دینی در

کامل حوادث یا پیشگویی‌ها حرام است» (نجفی، ۱۴۰۴: ۹۰). در همین حال از دید برخی دیگر از فقها، «ظاهر تعلیم و تعلم علمی مانند رمل، جایز و عدم حرمت است» (بهجت، ۱۳۲۶: ۴۷۵). به‌طور کل کسی که از طریق رمل انداختن علمی به‌دست آورده، آن علم فقط برای او حجیت دارد، لیکن تقلید از شخصی که احکام شرعی را از راهی جز ادله اجتهاد به‌دست آورده، جایز نبوده و همچنین قضاوت و شهادت نیز براساس رمل جایز نمی‌باشد. از نظر برخی علما آموختن و آموزش دادن رمل جایز است، لیکن حکم قطعی و یقینی به استناد آن حرام می‌باشد، مانند آن که حاصل رمل انداختن بهبود بیمار باشد که خبر جزمی دادن، بهبودیافتن بیمار به استناد آن جایز نیست (کرکی، ۱۴۱۴: ۳۲). به عبارتی اگر شخص رمال اخبار جزمی درباره مطلبی که از او سؤال شده، ارائه کند خبر دادن بدین‌گونه غیرجایز می‌باشد. به‌نظر نگارنده از این منظر، بسیاری از علوم که خبر از غیب می‌دهند، در صورتی که این غیب‌گویی به صورت جزمی نباشد، قطعاً حرام نخواهد بود، چراکه این خبر دادن از غیب از باب فضل و موهبتی است که از جانب خداوند به بندگان صالحش عطا فرموده است. گفته می‌شود کسی که از طرق علمی خبری به‌دست می‌آورد، پیشگو محسوب نمی‌شود، مثل اخبار از طریق رمل و جفر، چراکه رمل و جفر از علوم انبیا می‌باشند و برخی از بزرگان نیز دارای این علوم بوده‌اند، اگرچه ممکن است برخی افراد شیاد مدعی آن شوند.

براساس آنچه گفته شد، از دیدگاه اسلام رمالی و امثال آنچه به منظور آینده‌بینی توسط کف‌بینان و رمالان انجام شده، مستند شرعی نداشته و جایز نمی‌باشد. کسب درآمد کف‌بینان نیز جایز نبوده و پول دادن به آن‌ها نیز غیرجایز است. کف‌بینان در واقع یک‌سری مطالب کلی به مراجعه‌کنندگان خود می‌گویند که برخی از این مطالب به صورت اتفاقی درست درمی‌آید، ولی هیچ کدام از آن‌ها اعتباری ندارد، چراکه انسان با نیروی فکر و اندیشه خود می‌تواند سرنوشت خود را به‌دست بگیرد، نه این که سرنوشتش در کف دست او نوشته شده باشد. در هیچ منبع معتبر دینی نیز در مورد کف‌بینی مطلبی نیامده است، بلکه پذیرش سخنان این‌گونه افراد برخلاف تعالیم دینی می‌باشد (کلینی، ۱۴۰۳: ۲۹۳). باوجودی که دیدگاه عموم و غالب فقها در خصوص رمالی در شرایطی که هدف رمال خبر از آینده به

کار را به‌عنوان کسب و پیشه خود قرار دهند، مرتکب جرم شده و قانون برای این افراد مجازات حبس و جزای نقدی را پیش‌بینی کرده است. در آیین‌نامه موسوم به آیین‌نامه امور خلافی مصوب سال ۱۳۲۴ آمده بود، افرادی که رمالی، جفر، تعبیر خواب، کف‌بینی، افسونگری، جادوگری، جن‌گیری، فالگیری، پیشگویی، چله‌نشینی، بخت‌گشایی و امثال آن‌ها را وسیله معرکه یا دوره‌گردی قرار داده یا با بازکردن دکان و خانه اعمال مزبور را پیشه و وسیله کسب و استفاده خود قرار دهند، به هفت تا ده‌روز حبس تعزیری و از ۱۰۰ تا ۲۰۰ ریال غرامت محکوم می‌شوند. این آیین‌نامه سال ۱۳۵۲ اصلاح شد و مجازات حبس، برای رمالی، کنار گذاشته شد. آیین‌نامه امور خلافی و اصلاحیه آن در حال حاضر اعتبار حقوقی ندارد، زیرا معمولاً زمانی که رمالی منجر به تحصیل مال نامشروع بشود، متهم تحت عنوان کلاه‌بردار تحت پیگرد قرار می‌گیرد و ماده ۱ قانون تشدید مجازات ارتشا و کلاه‌برداری، در مورد او اعمال می‌شود که حبس و جزای نقدی است.

۲-۲- مسؤلیت کیفری رمال و دناویس به‌عنوان کلاه‌بردار براساس قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشا، اختلاس و کلاه‌برداری

رمالی و جادوگری از جمله جرایمی هستند که می‌توان با استفاده از سایر عناوین مجرمانه به برخورد انتظامی و قضایی با این موضوعات پرداخت. بر این اساس در قانون مجازات اسلامی کنونی یا هیچ یک از قوانین کیفری لازم‌الاجرای فعلی، رمالی و جادوگری به‌عنوان جرم شناخته نشده است. به اعتقاد برخی «افرادی که اقدام به رمالی و اعمالی نظیر آن می‌کنند، درواقع مردم را به امور واهی امیدوار می‌کنند؛ عمل آن‌ها می‌تواند مصداق بارز کلاه‌برداری باشد و مطابق ماده ۱ قانون تشدید مجازات مرتکبین اختلاس، ارتشا و کلاه‌برداری، مرتکب به حبس از دو تا ده‌سال و انفصال دائم از خدمات دولتی و پرداخت جزای نقدی معادل مالی که اخذ کرده است، محکوم می‌شود» (رهامی، ۱۳۹۴: ۲۰).

در حال حاضر قضات دادگاه‌های کیفری بعضاً با استناد به ماده ۲ قانون تشدید مجازات مرتکبین اختلاس، ارتشا و کلاه‌برداری که در مورد تحصیل مال به طریق نامشروع است، رمالان و

میان طبقات فرودست موقعیتی ممتاز یافته و در کنار دناویسی، به فالگیری، رمالی، طبابت، تعبیر خواب، نوشتن و خواندن نامه‌ها و حواله‌ها و فعالیت‌های مشابه می‌پردازند (جواهری، ۱۳۸۱: ۸۴-۶۳)، اما لازم است در این بین دناویسان مشروع از غیرمشروع تمییز داده شوند. دناویسان غیرمشروع با نوشتن اذکار و اوراد نامفهوم تحت عنوان دعا و مطالب مذهبی و دادن اشیای عجیب و غریب به مراجعه کنندگان خود، سعی در برطرف کردن مشکلات آن‌ها می‌کنند. افرادی که با عنوان دناویس دعاهایی به‌عنوان زبان‌بند بخت‌گشایی، چله‌بری، جلب محبت و دفع بلا انجام می‌دهند از لحاظ شرعی کار آن‌ها غیرجایز و غیرمعتبر است (تبریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۱۳). از نظر فقها، چنانچه دناویس، انسان با تقوا و مؤمنی بوده و از کتب معتبر شرعی دناویسی کند، کار او صحیح و جایز است و الا جایز نیست. اگر رجوع افراد به دناویسان مستلزم مفسده و ضرری نباشد و دناویس از آیات قرآن دستورالعمل دهد، رجوع کردن به آن حرام نیست. برعکس در صورتی که دستورالعمل‌های دناویسان خلاف شرع اسلام بوده و نسخه‌های عجیب و جادویی و غیرشرعی برای افراد بنویسند، استفاده از این‌گونه مطالب غیرجایز می‌باشد (کرکی، ۱۴۱۴: ۳۳)، اگرچه اصل دناویسی مورد تأیید اسلام است، به شرط تقوای، دناویس چراکه ائمه (ع) برای شفای برخی بیماران دعاهای خاص به مردم می‌دادند.

۲-۲- مسؤلیت کیفری رمال و دناویس در حقوق کیفری

در این قسمت به بررسی مسؤلیت کیفری رمال و دناویس در حقوق کیفری پرداخته می‌شود.

۲-۱- مسؤلیت کیفری رمال و دناویس براساس قانون مصوب سال ۱۳۲۴

رمالی و از جمله جرایمی است که از ۶۶ سال پیش به‌وضوح در قوانین کیفری کشور از آن سخن به میان آمده، اگرچه مجازات آن در طول دوره‌های مختلف با تغییراتی همراه بوده است. مطابق قانون مصوب سال ۱۳۲۴، هرگونه اقدام به رمالی، جن‌گیری و فالگیری جرم محسوب می‌شود و مطابق بند ۱۸ ماده ۳ آیین‌نامه همین قانون، فرد یا افرادی که از طریق رمالی و پیشگویی در منزل یا مغازه اقدام به فریب مردم کنند و این

غیرواقع بترساند و از طریق وسایل تقلبی وجوه و اموالی را از آن‌ها بگیرد، کلاه‌بردار محسوب می‌شود.»

کلاه‌برداری جزء آن دسته از جرایمی است که دادستان هم می‌تواند به‌عنوان مدعی‌العموم آن را پیگیری کند، بنابراین کلاه‌برداری ناشی از رمالی دارای دو نوع شاکی عمومی و خصوصی است. هر فردی که مورد کلاه‌برداری قرار گرفته باشد، می‌تواند برای طرح شکایت به‌عنوان شاکی خصوصی به مراجع قضایی رجوع کند، اما گاهی ممکن است فرد در کسب مال هیچ حيله و تقلبی را به‌کار نبرد که دیگر کلاه‌برداری محسوب نمی‌شود.

در ماده ۲ قانون تشدید مجازات ارتشا، اختلاس و کلاه‌برداری ذکر شده است که اگر مالی از طریق غیرقانونی کسب شود، آن مال نامشروع محسوب می‌شود و کسب آن جرم است و برای فرد مجرم مجازات تعیین خواهد شد. بنابراین قضات معمول افراد متهم به رمالی و فالگیری را با استفاده از قوانین مربوط به کلاه‌برداری و تحصیل مال نامشروع مجازات می‌کنند و اگر این افراد جرم مستقل دیگری نیز مرتکب شده باشند، به مجازات آن جرم محکوم می‌شوند. اگر قاضی عمل رمالی را کلاه‌برداری بدانند، برای رمال مجازات حبس تعزیری از یک تا ۷ سال در نظر می‌گیرد، البته رد مال و جزای نقدی از دیگر مجازات رمالان است (ورکور کشکی و عشریه، ۱۳۹۶: ۲).

در رابطه با رمالی، فالگیری، دعانویسی تا زمانی که کسی اعلام جرم یا شکایتی نکند و دادستان یا مقامات قضایی به پلیس اعلام نکنند، اعمال برخوردی با این مسأله نمی‌شود، مگر به‌عنوان جرم مشهود خود پلیس برخورد کند. مثال درخصوص تبلیغات فالگیری و رمالی در فیس‌بوک و اینستاگرام و تمامی فضاهای اینترنتی باید گفت همه این تبلیغات حکم سند را برای پلیس دارد و پلیس می‌تواند به‌محض رؤیت آن‌ها مداخله کند، حتی اگر شاکی خصوصی وجود نداشته باشد (هادی‌تبار و علی‌پور، ۱۳۹۳: ۱۴۶-۱۲۷). فراتر از این، یکی از جرایم رمالی عبارت است از «تحصیل مال نامشروع» که قضات دادگاه‌های کیفری به استناد ماده ۲ از قانون تشدید مجازات مرتکبان اختلاس، ارتشا و کلاه‌برداری که درخصوص تحصیل مال غیرمشروع است، رمالان و فالگیران را مجازات می‌کند

فالگیران را مجازات می‌کنند. براساس این ماده، هر مالی که از طریق غیرمشروع به‌دست آمده باشد یا مشروعیت قانونی و شرعی نداشته باشد، مرتکب آن مجرم شناخته می‌شود و مجازات آن سه‌ماه تا دو سال حبس یا جریمه نقدی دو برابر مال به‌دست آمده است. همچنین براساس ماده ۱ قانون یادشده، «هرکس از راه حيله و تقلب مردم را به داشتن اموال و اختیارات واهی فریب دهد یا به امور غیرواقع بترساند و از این طریق مالی تحصیل کند، کلاه‌بردار محسوب می‌شود و علاوه بر اصل مال صاحبش به حبس از یک تا هفت سال و پرداخت جزای نقدی معادل مالی که اخذ کرده است، محکوم خواهد شد.» درواقع، علاوه بر این، موضوع رمالی و مجازات آن از ابعاد دیگری نیز در قوانین جزایی کشور قابل بررسی و پیگیری است و قضات دادگاه‌های کیفری معمول افراد متهم به رمالی و فالگیری را با استفاده از قوانین مربوط به کلاه‌برداری و تحصیل مال نامشروع مجازات می‌کنند و اگر این افراد جرم مستقل دیگری نیز مرتکب شده باشند، به مجازات آن جرم محکوم می‌شوند (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۴: ۴۰). از نظر قانون، رمالی، کف‌بینی و فال‌گرفتن، امیدوار کردن مردم به امور غیرواقعی و واهی است، چراکه فرد پیشگو با حيله و فریب مخاطب خود را امیدوار می‌کند و از آینده خبر می‌دهد، از این راه مال وی را می‌برد و برای انجام این کار هم یک سلسله صحنه‌سازی‌ها و مانورهای متقلبانه انجام می‌دهد، پس در نتیجه این فرد کلاه‌بردار محسوب می‌شود.

۲-۲-۱- شرایط مسئولیت کیفری رمال و دعانویس به‌عنوان کلاه‌بردار

رمالی تحت شرایط خاصی در زمره جرم کلاه‌برداری جای می‌گیرد. «برای این‌که فالگیری، کلاه‌برداری تلقی شده و مورد پیگرد قانونی قرار بگیرد، وجود سه شرط لازم است که عبارتند از: متقلبانه‌بودن وسایلی که از آن‌ها برای اغفال دیگران استفاده می‌شود، اغفال‌شدن و فریب‌خوردن قربانی که مستلزم عدم آگاهی وی نسبت به متقلبانه‌بودن وسایل مورد استفاده مجرم است و پرداخت مال یا وجه نقد» (کلانتری، ۱۳۹۳: ۳۵-۲۸). در ماده ۱ قانون تشدید مجازات ارتشا، اختلاس و کلاه‌برداری آمده است: «هرکس از راه حيله و تقلب مردم را به داشتن اختیارات واهی فریب دهد و به امور غیرواقع امیدوار کند و یا افراد را از حوادث

مجازات مقرر در این ماده (حبس) و انفصال ابد از خدمات دولتی تقلیل دهد، اما نمی‌تواند به تعلیق اجرای کیفر حکم دهد.» براساس تبصره ۲ نیز: «مجازات شروع به کلاهبرداری حسب مورد حداقل مجازات مقرر در همان مورد خواهد بود و در صورتی که نفس عمل انجام‌شده نیز جرم باشد، شروع‌کننده به مجازات آن جرم نیز محکوم می‌شود. مستخدمان دولتی علاوه بر مجازات مذکور چنانچه در مرتبه مدیرکل یا بالاتر یا هم‌تراز آن‌ها باشند، به انفصال دائم از خدمات دولتی و در صورتی که در مراتب پایین‌تر باشند، به ۱ ماه تا سه سال انفصال موقت از خدمات دولتی محکوم می‌شوند.»

۲-۲-۲-۲-۲-۲ رکن مادی

«رفتار مجرمانه در جرم کلاهبرداری، به صورت فعل مثبت است. در جرم کلاهبرداری، متقلبانه محسوب شدن وسایلی که مجرم از آن‌ها برای بردن مال غیر، بهره می‌برد، از اهمیت زیادی برخوردار است. همچنین وقوع این جرم متضمن برخی صحنه‌سازی‌ها و مانورهای متقلبانه است. اثبات توسل متهم به وسایل و صحنه‌سازی‌های متقلبانه برعهده دادستان (دادسرا) است. وجود رابطه مستقیم و قاطع بین توسل به وسایل متقلبانه با اغفال قربانی و بردن مال وی شرط لازم تحقق جرم کلاهبرداری محسوب می‌شود» (میرمحمدصادقی، ۱۳۸۹: ۵۴). شکی وجود ندارد که توسل به وسایل متقلبانه باید مقدم بر تحصیل مال بوده و باید برای تحصیل مال صورت گیرد. ماده ۱ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشا، اختلاس و کلاهبرداری به ذکر نمونه‌ها و مصادیقی از وسایل متقلبانه پرداخته است، بنابراین از باب تمثیل است و نباید حصری تلقی شود. این نمونه‌ها عبارت‌اند از: ۱- فریب دادن مردم به وجود شرکت‌ها، تجارتخانه‌ها، کارخانه‌ها یا مؤسسات موهوم؛ ۲- امیدوار کردن مردم به امور غیرواقعی؛ ۳- ترساندن مردم از حوادث و پیشامدهای غیرواقعی؛ ۴- اختیار اسم یا عنوان مجعول. همچنین قربانی کلاهبرداری باید مال را با رضایت، اما در نتیجه فریب خوردن در اختیار مجرم قرار دهد.

۲-۲-۲-۲-۳ رکن معنوی

عنصر سوم مورد نیاز برای تشکیل جرم کلاهبرداری، عنصر روانی است. از عنصر روانی، تحت عنوان سوءنیت نیز یاد می‌شود. سوءنیت بر دو نوع سوءنیت عام و سوءنیت خاص تقسیم می‌شود. سوءنیت عام در جرم کلاهبرداری این است که

(آهنگران، ۱۳۹۸: ۲۰-۱۰). ماده ۲ قانون مجازات مرتکبین ارتشا، اختلاس و کلاهبرداری (مصوب ۱۳۹۲) اشعار می‌دارد: «هرکس به طور کلی مالی یا وجهی تحصیل کند که طریق تحصیل آن فاقد مشروعیت قانونی بوده است، مجرم محسوب شده و افزون بر رد مال به مجازات سه‌ماه تا دو سال حبس و یا جریمه نقدی معادل دو برابر مال به دست‌آمده محکوم خواهد شد.»

۲-۲-۲-۲-۲ ارکان جرم رمالی و دعانویسی به عنوان کلاهبرداری
باتوجه به این که این جرم مصداق کلاهبرداری عنوان می‌شود، ضروری است ارکان آن مورد مطالعه قرار بگیرد.

۲-۲-۲-۱-۲-۲ رکن قانونی

رکن قانونی جرم کلاهبرداری، ماده ۱ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشا، اختلاس و کلاهبرداری مصوب ۱۵ آذر سال ۱۳۶۷ مجمع تشخیص مصلحت نظام به انضمام دو تبصره آن است. براساس این ماده: «هرکس از راه حیله و تقلب مردم را به وجود شرکت‌ها یا تجارتخانه‌ها یا کارخانه‌ها یا مؤسسات موهوم یا به داشتن اموال و اختیارات واهی فریب دهد یا به امور غیرواقعی امیدوار کند یا از حوادث و پیشامدهای غیرواقعی بترساند یا اسم یا عنوان مجعول اختیار کند و به یکی از وسایل مذکور یا وسایل تقلبی دیگر، وجوه یا اموال یا اسناد یا حوالجات یا قبوض یا مفاسحاسب و امثال آن‌ها تحصیل کرده و از این راه مال دیگری را ببرد، کلاهبردار محسوب ... می‌شود.»

«در صورتی که شخص مرتکب برخلاف واقع عنوان یا سمت مأموریت از طرف سازمان‌ها یا مؤسسات دولتی یا وابسته به دولت یا شرکت‌های دولتی یا شهرداری‌ها یا نهادهای انقلابی و به طور کلی قوای سه‌گانه و همچنین نیروهای مسلح و نهادها و مؤسسات مأمور به خدمت عمومی اتخاذ کرده یا این که جرم با استفاده از تبلیغ عامه از طریق وسایل ارتباط جمعی، از قبیل رادیو، تلویزیون، روزنامه و مجله یا نطق در مجامع یا انتشار آگهی چاپی یا خطی صورت گرفته باشد یا مرتکب از کارکنان دولت یا مؤسسات و سازمان‌های دولتی یا وابسته به دولت یا شهرداری‌ها یا نهادهای انقلابی یا به طور کلی از قوای سه‌گانه و نیز نیروهای مسلح و مأمورین به خدمت عمومی باشد، علاوه بر رد اصل مال به صاحبش، از ۲ تا ۱۰ سال و انفصال ابد از خدمات دولتی و پرداخت جزای نقدی معادل مالی که اخذ کرده است، محکوم می‌شود» مطابق تبصره ۱: «در کلیه موارد مذکور در این ماده، در صورت وجود جهات و کیفیات مخففه دادگاه می‌تواند با اعمال ضوابط مربوط به تخفیف، مجازات مرتکب را فقط تا حداقل

نشان دهد و با حيله پول دارو از ديگري بگيرد، مرتكب كلاشي شده است؛ ۳- كلاشي جرمي اعتيادي يا به عادت است، يعني با يکبار روي نمي‌دهد و اين امر از عبارت كلاشي را پيشه خود قرار داده باشد، بع‌دست مي‌آيد. پيشه‌فرار دادن کاري نياز به تکرار دارد (تدين، ۱۳۹۴: ۴۱-۳۷).

برخي از محاکم، رمالي را نوعي كلاشي محسوب کرده و ذيل اين قانون، مرتکبان را مورد تعقيب قرار مي‌دهند. گاهي ممکن است دادگاه با بررسي شواهد رأي به کسب اموال نامشروع بدهد؛ بنابراین مجازاتي که براي فرد در نظر گرفته مي‌شود، متفاوت خواهد بود. اگر مالي از طريق غيرقانوني کسب شود، اين مال نامشروع است و تحصيل کننده آن بايد پاسخگو باشد. در قانون اگر کسي مجرم به کسب مال نامشروع شناخته شود، از ۳ ماه تا ۲ سال حبس را تحمل مي‌کند، البته دو برابر مال کسب شده را بايد به عنوان جزاي نقدي پرداخت کند و مال مأخوذ (کسب شده) را نيز به صاحب خود برگرداند. برخي بر اين باورند، چنانچه عمل رمال يا فالگير را بتوان ذيل ماده ۷۱۲ در تکدي گري و كلاشي آورد، تعقيب چنين اعمايي منعي نخواهد داشت. در عين حال ديده شده است که رمالان و جادوگران با سوءاستفاده از اعتماد ميان خود و مشتريان دست به اقداماتي چون آزار و اذيت جنسي و سرقت هم مي‌زنند که در جاي خود قابل بررسي است و مجازات‌هاي خاص خود را دارد (کلانتری، ۱۳۹۳: ۲۵-۲۸).

رمالي و دعانويسي به اين دليل در در حکم تکدي گري و كلاشي تلقي مي‌شود که در كلاشي نيز فرد با قصد قبلي عدم انجام تعهد، نسبت به تحصيل آگاهانه وجه يا مال يا سند يا استفاده از خدمات ديگري از طريق فريب او، البته بدون توسل به وسايل متقالبانه و صرفاً از طريق دروغگويي، اقدام مي‌کند. در قانون مجازات اسلامي و در ماده ۷۱۲، به بررسي جرم كلاشي و تعيين مجازات آن پرداخته شده است و مطابق اين ماده، مجازات فالگيري و رمالي يک تا سه ماه حبس خواهد بود و چنانچه با وجود توان مالي، مرتكب كلاشي شده باشد؛ علاوه بر مجازات حبس، کليه اموالي که وي از طريق كلاشي به دست آورده است، نيز مصادره خواهد شد. با اين وجود، از ديد برخي، درخصوص مسئوليت کيفري رمال و دعانويس به عنوان کلاش

مرتكب قصد ارتکاب اعمال مادي فزيکي ذکر شده را داشته باشد، يعني در توسل به وسايل متقالبانه عامد باشد. سوءنيت عام، در واقع قصد عمد کلاه‌بردار براي استفاده از روش‌ها و ابزارهاي متقالبانه و دروغگويي براي فريب مال‌باخته است. سوءنيت خاص نيز به معني داشتن قصد عمد فرد کلاه‌بردار از بردن مال ديگري است. اين مرحله در واقع مهم‌ترين مرحله اثبات هر جرم است که بايد عمدي بودن قصد کلاه‌بردار براي ارتکاب جرم از طرف شاکی اثبات شود.

۳-۲- مسئولیت کیفری رمال و دعانویس به عنوان کلاش براساس قانون مجازات اسلامي

در قانون مجازات اسلامي کنوني يا هيچ يک از قوانين کيفري لازم الاجراي فعلي، رمالي و جادوگري به عنوان جرم شناخته نشده است، البته اين ديده‌گاه مطرح است که قانون‌گذار در ماده ۷۱۲، تحت عبارت كلاشي و تکدي گري، مفهوم رمالي و جادوگري را تحت نظر داشته است. در واقع، جدا از بحث کلاه‌برداری، عنوان‌هاي ديگري مانند كلاشي در ماده ۷۱۲ قانون مجازات اسلامي مصوب ۱۳۹۲ در بخش تعزيرات ذکر شده است که براساس آن، «هرکس تکدي يا كلاشي را پيشه خود قرار داده باشد و از اين راه امرار معاش يا ولگردی کند، به حبس از يک تا سه ماه محکوم خواهد شد و چنانچه با وجود توان مالي، مرتكب عمل فوق شود، علاوه بر مجازات مذکور، کليه اموالي که از طريق تکدي و كلاشي به دست آورده است مصادره خواهد شد.» كلاشي از جريمي است که به عنوان جرم مانع يا بازدارنده است. کلاش يا قلاش در لغت به معنای مفلس و حيله‌گر است و در اصطلاح كلاشي عبارتند از درخواست کمک مالي با حيله، نيرنگ، دغل بازي يا با اصرار و سماجت و لجاجت از ديگري است. شرايط تحقق جرم کلاسي عبارت است از: ۱- رفتار فزيکي جرم کلاشي: درخواست مالي يا کسب خدمات يا امتياز از ديگري از طريق دروغ و نيرنگ يا پافشاري و لجاجت است؛ ۲- رکن رکين کلاشي دروغ و حيله گري يا لجاجت و سماجت است. بنابراین اگر شخصي به دروغ بگويد کرايه تاکسي ندارد و پول کرايه ماشين خود را از ديگري بگيرد يا سوار تاکسي شود و به هنگام پياده شدن به دروغ بگويد کيف پول خود را جا گذاشته يا داخل رستوراني برود و پول غذا را ندهد، به اين بهانه که پول ندارد يا دفترچه دکتر را به ديگري

براساس ماده ۷۱۲ قانون مجازات اسلامی باید گفت این عناوین به همه رمالان و جادوگران صدق نمی‌کند و در ضمن اصل تفسیر به نفع متهم در امور کیفری و اصل بسنده کردن به حداقل‌ها در امور جزایی (تفسیر مضیق) مانع از چنین تفسیری می‌شود (محقق داماد، ۱۳۹۴: ۳۱). به نظر نگارنده نیز در باب مصداق تلقی کردن در هر یک از این جرایم کلاهبرداری دانستن این جرم ارجح‌تر است بالأخص چون کلاشی موردی جنبه کیفری ندارد.

نتیجه‌گیری

در این مقاله به بررسی مسؤولیت کیفری رمال و دعانویس در فقه و حقوق کیفری ایران پرداخته شد. نتایج نشان داد از دیدگاه فقهی، رمالی و دعانویسی به منظور آینده‌بینی توسط افراد فالگیر و رمال مستند شرعی نداشته و جایز نمی‌باشد. و کسب درآمد این‌گونه افراد و همچنین پول دادن به آن‌ها و غیرمشروع است، چراکه این‌گونه آینده‌بینی‌ها، حجیت شرعی و عقلی نداشته و نباید به این‌گونه فال‌ها، اثر بار شود. در مورد دعانویسی به‌عنوان یک پدیده اجتماعی نظر بر این است که دعاهایی که به‌عنوان زبان‌بند، بخت‌گشایی، جلب محبت و مانند آن، دعانویس برای مراجعه‌کنندگان خود تجویز می‌کند، مستند شرعی نداشته و غیرجایز است. دعانویسی به شرط آیات قرآن و دعاهای مأثوره از ائمه (ع) از نظر دینی منعی ندارد. در فقه، اما برای رمال و دعانویس، مسؤولیت کیفری مشخص تعریف نشده است. در حقوق کیفری ایران، رمالی و دعانویسی نوعی کلاهبرداری است. در نظام حقوقی ایران جرم‌انگاری در باب رمالی و جادوگری به سال ۱۳۲۴ برمی‌گردد. در آیین‌نامه موسوم به آیین‌نامه امور خلافی مصوب سال ۱۳۲۴ آمده است افرادی که رمالی، جفر، تعبیر خواب کف‌بینی، افسونگری، جادوگری، جن‌گیری، فالگیری، پیشگویی، چله‌نشینی، بخت‌گشایی و امثال آن‌ها را وسیله معرکه یا دوره‌گردی قرار داده یا با بازکردن دکان و خانه اعمال مزبور را پیشه و وسیله کسب و استفاده خود قرار دهند، به ۷ تا ۱۰ روز حبس تعزیری و از ۱۰۰ تا ۲۰۰ ریال غرامت محکوم می‌شوند. این آیین‌نامه در سال ۱۳۵۲ تغییراتی یافته و مجازات حبس صرفاً درخصوص رمالی، کنار گذاشته شد و در زمره قوانین متروک محسوب می‌شود؛ به این معنا که هرچند قانوناً منسوخ یا بی‌اعتبار نیست، اما به آن استناد

نمی‌شود. یکی از دلایلی که محاکم به این آیین‌نامه توجهی نمی‌کنند، نوع مجازات مقرر در آن است که قابل توجه نبوده و هیچ‌گونه جنبه بازدارندگی برای آن متصور نیست. از طرفی می‌توان در خلأ قانونی که درخصوص رمالی و دعانویسی وجود دارد، از قوانین کلاهبرداری استفاده کرد، لذا محاکم کیفری ناگزیرند برای تعقیب اقداماتی نظیر جادوگری و رمالی به دیگر قوانین کیفری رجوع کرده و از رهگذر عنوان مجرمانه کلاهبرداری چنین اقداماتی را پیگیری کنند. براساس ماده ۱ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء و اختلاس و کلاهبرداری، هرکس از راه حيله و تقلب مردم را به داشتن اختیارات واهی فریب دهد یا به امور غیرواقعی امیدوار کند و به یکی از این وسایل وجوه و اموال آن‌ها را تحصیل کرده و از این راه مال دیگری را ببرد، به مجازات مقرر محکوم می‌شود. بنابراین هرگاه جادوگری و رمالی باعث فریب افراد و سوءاستفاده مالی، شود کلاهبرداری می‌تواند خلأ قانونی را به خوبی پر کند. ابزار قانونی دیگر برای تعقیب چنین افرادی ماده ۷۱۲ قانون مجازات است که بنابر آن پیشه‌قراردادن تکدی‌گری و کلاشی از یک تا سه‌ماه حبس را به‌دنبال می‌آورد، لذا برخی از محاکم رمالی را نوعی کلاشی محسوب کرده و ذیل این، قانون مرتکبان را مورد تعقیب قرار می‌دهند. فقها نیز نوشتن و همراه داشتن ادعیه و آیات قرآن را جایز می‌دانند، اما در مقابل افراد سودجو با سوءاستفاده از عقاید و باورهای مذهبی نوشتن دعا را در قالب دعانویسی و گشودن سرکتاب به یک شغل و ابزار امرار معاش تبدیل کرده‌اند که هیچ‌گونه وجاهت و توجیه مذهبی ندارد.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش تمامی ملاحظات اخلاقی رعایت گردیده است.

تعارض منافع: نگارش این مقاله، فاقد هرگونه تعارض منافی بوده است.

سهم نویسندگان: در این پژوهش، نفر اول به‌عنوان همکار اصلی و نفر دوم به‌عنوان نویسنده مسؤول عمل کرده‌اند.

تشکر و قدردانی: لازم است از تمام کسانی که در تدوین این مقاله ما را یاری رسانده‌اند، قدردانی نماییم.

- کرکی، نورالدین علی بن حسین (۱۴۱۴). *جامع المقاصد فی شرح القواعد*. جلد چهارم، چاپ سوم، قم: ناشر مؤسسه آل البیت (ع).

- کلانتری، کیومرث (۱۳۹۳). «جرایم بدون بزه دیده». *پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی*، ۱(۲): ۳۵-۲۸.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۳). *الاصول الکافی*. جلد هشتم، چاپ دهم، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۴). *قواعد فقه (بخش جزایی)*. چاپ سی و یکم، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

- میرمحمدصادقی، حسین (۱۳۸۹). *حقوق جزای اختصاصی (جرایم علیه اموال و مالکیت)*. جلد دوم، چاپ سی ام، تهران: انتشارات میزان

- میرمحمدصادقی، حسین (۱۳۹۴). *حقوق کیفری اختصاصی (جرایم علیه اموال و مالکیت)*. جلد دوم، چاپ چهل و هشتم، تهران: نشر میزان.

- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴). *جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام*. جلد بیست و دوم، چاپ هفتم، بیروت: احیاء التراث العربی.

- ورکورکشکی، مصطفی؛ عشریه، رحمان (۱۳۹۶). «شاخصه‌های سبک زندگی اسلامی از منظر قرآن کریم». رشت، دومین کنفرانس بین‌المللی مطالعات اجتماعی فرهنگی و پژوهش‌دینی.

- هادی تبار، اسماعیل و علی پور، عادل (۱۳۹۳). «جرم زدایی از جرایم ولگردی و تکدی‌گری». *نشریه آموزه‌های حقوق کیفری*، ۲(۷): ۱۴۶-۱۲۷.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین مالی انجام گرفته است.

منابع و مأخذ

- آقای‌نیا، حسین (۱۳۹۱). *حقوق ورزشی*. چاپ دوازدهم، تهران: نشر میزان.

- آهنگران، روح‌الله (۱۳۹۸). «مبانی فقهی و حقوقی جرم‌انگاری فالگیری و رمالی در فضای مجازی». *مجله فقه-حقوق و علوم جزا*، ۴(۱۲): ۲۰-۱۰.

- بهجت، محمدتقی (۱۳۲۶). *جامع المسائل*. جلد دوم، چاپ دوم، قم: دفتر معظم له.

- تبریزی، جواد (۱۴۱۶). *ارشاد الطالب فی شرح المکاسب*. جلد سوم، چاپ دوم، قم: ناشر دار الصدیقه الشهدیه.

- تدین، عباس (۱۳۹۴). «فالگیری نوعی کلاه‌برداری». *مجله حقوق و قضا*، ۴(۶۸۳): ۴۴-۲۵.

- تهنانوی، محمدعلی (۱۹۹۶). *کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم*. جلد دوم، الطبعة الاولى، لبنان - بیروت: المکتبه ناشرون.

- جواهری فاطمه (۱۳۸۱). «مطالعه جامعه شناختی پدیده دعانویسی در ایران». *نشریه شناخت*، ۵(۳۵): ۸۴-۶۳.

- حبیب‌زاده، محمدجعفر (۱۳۹۱). *اندیشه‌های حقوقی (مجموعه مقالات حقوق کیفری عمومی)*. چاپ اول، تهران: نشر نگاه بینه.

- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۸۱). *هزار و یک کلمه*. جلد سوم، چاپ اول، قم: نشر دفتر تبلیغات اسلامی.

- خسروی، معصومه (۱۳۹۵). *فواید دعا کردن*. چاپ اول، تهران: نشر ایک تایمز.

- رهامی، محسن (۱۳۹۴). *جرایم بدون بزه دیده*. چاپ اول، تهران: نشر میزان.

- شمس ناتری، محمدابراهیم و عبدالله‌یار، سعید (۱۳۹۰). *حالت ضرورت و دفاع مشروع (مطالعه تطبیقی ادله مبانی و شرایط)*. چاپ اول، تهران: انتشارات مجد.